

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.170>
УДК 94(477)“1941—1944”

Дмитро ТИТАРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,

Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)

titarenko_tit@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

УБИВСТВА ЛЮДЕЙ ІЗ ЗАХВОРЮВАННЯМИ ТА ІНВАЛІДНОСТЯМИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: КАТЕГОРІЇ ЖЕРТВ, ВИКОНАВЦІ ТА ОБСТАВИНИ ЗНИЩЕННЯ*

Мета — аналіз особливостей політики вбивств людей із захворюваннями та інвалідностями під час нацистської окупації України. Зумовлені метою **завдання** полягають у наступному: ідентифікувати основні групи людей, яких знищували за медико-соціальними показниками на окупованій території України, охарактеризувати особливості підготовки та здійснення вбивств людей із захворюваннями різних категорій, виокремити аспекти, що потребують додаткового аналізу та вивчення. **Наукова новизна** полягає в постановці питання щодо ставлення німецьких окупаційних властей до людей із захворюваннями та інвалідностями, визначенні основних груп пацієнтів, які піддавалися особливо жорстоким переслідуванням, введенні до наукового обігу низки нових джерел з українських і зарубіжних архівів. **Висновки.**

* Публікацію підготовлено в рамках наукових проєктів, підтриманих фондами докторки Доротеї Фройденберг в Інституті Фріца Бауера (Німеччина) та Александра фон Гумбольдта (Німеччина).

Цитування: Титаренко Д. Убивства людей із захворюваннями та інвалідностями в Україні під час нацистської окупації: категорії жертв, виконавці та обставини знищення. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 170—191. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.170>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Встановлено, що жертвами нацистських вбивств стало не менше 9 тис. пацієнтів психіатричних лікарень і відділень, сотні людей з інфекційними хворобами — хворі на тиф, туберкульоз, венеричні захворювання, особи похилого віку з хронічними захворюваннями та інвалідностями. Сотні жителів України, що захворіли під час перебування на примусових роботах у Німеччині, були вбиті в ході так званої «децентралізованої евтаназії». Внаслідок скорочення або позбавлення харчування, обмеження можливостей одержання медичної допомоги, погіршення санітарно-епідеміологічного стану жертвами окупації в дитячих будинках і притулках стали тисячі немовлят і малолітніх дітей. Ключову роль у вбивствах людей із захворюваннями й інвалідностями на окупованій території України відіграли айнзатц- і зондеркоманди поліції безпеки та СД. Співучасть в організації і подекуди здійсненні вбивств брали також вермахт, органи цивільної та військової адміністрації, німецька та українська поліція. У деяких випадках сприяння у виявленні людей із захворюваннями, організації та здійсненні вбивств брали також і місцеві медичні працівники. **Перспективи подальших досліджень** передбачають введення до наукового обігу матеріалів як українських, так і зарубіжних центральних і регіональних, а також відомчих архівів, врахування локальних контекстів. Потребують додаткового висвітлення такі аспекти, як: стратегії виживання і порятунку людей із захворюваннями та інвалідностями, вбивства мешканців України, що захворіли психоневрологічними чи інфекційними хворобами під час перебування на примусових роботах у Німеччині, схожість і відмінність у політиці щодо людей із захворюваннями та інвалідностями у різних зонах окупації, особливості повоєнного кримінального переслідування винних у вбивствах.

Ключові слова: нацистська окупація, айнзатц- і зондеркоманди, вермахт, медичний персонал, пацієнти психіатричних лікарень, люди з інвалідностями, інфекційні хвороби.

Теми, пов'язані з історією України періоду Другої світової війни, належать до досить дискусійних у сучасному українському суспільстві. Для цього є чимало причин, не в останню чергу політичних. Одне є безперечним — доступ істориків до нових джерел дає можливість дослідити раніше нерозроблені або недостатньо розроблені аспекти. До них належить і проблема знищення людей із захворюваннями та інвалідностями з числа цивільного населення й військовополонених під час нацистської окупації.

Уперше про цю категорію жертв нацизму згадується ще в роки війни під час встановлення фактів нацистських злочинів «Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР...» (далі — НДК), проведення судових процесів над нацистськими злочинцями та їхніми пособниками [1, С. 11, 14—15, 73—76; 2, С. 233—235, 321—324]. Пізніше розділи під назвою «Умертвіння психічних хворих», «Здійснення бузувірської програми «евтаназії» та експериментів над живими людьми» були включені до збірників матеріалів Нюрнберзького процесу, які в різні роки вийшли в СРСР. У них, зокрема, містилися документи про загибель пацієнтів психіатричних лікарень в Україні, Латвії та Білорусі [3, Т. 1, С. 536—538; 3, Т. 2, С. 75—77; 4, Т. 3, С. 285; 4, т. 4, С. 34—36, 46—50].

Проте загалом протягом тривалого часу питання трагічної долі, загибелі людей із захворюваннями та інвалідностями на окупованій радянській території

з різних причин перебували на периферії дослідницького інтересу та, загалом, суспільного дискурсу. Нечисленні наукові публікації та художні твори, що частково торкалися проблеми, насамперед доль пацієнтів психіатричних лікарень [5—9], лише ілюстрували другорядність цієї категорії нацистських жертв. Західна історіографія зосереджувала свою увагу на встановленні місць злочинів щодо пацієнтів психіатричних лікарень, кількості жертв [10—12].

Останніми роками стали помітними певні зрушення з вивчення цієї тематики. Вони пов'язані здебільшого з висвітленням обставин знищення нацистами пацієнтів психіатричних лікарень або особливостями розслідування цих злочинів [13—14; 15, С.286—287; 16, С. 239—241, 629—632; 17—22]. Вихідним пунктом для досліджень такого роду є залучення матеріалів НДК. Значну роль з перспективи реконструкції обставин убивства різних категорій людей із захворюваннями та інвалідностями відіграють матеріали післявоєнних процесів щодо нацистських злочинців у Німеччині. Важливими в контексті вивчення ролі місцевих колаборантів, суспільних реакцій на випадки вбивства пацієнтів є кримінальні справи на нацистських пособників, до яких дослідники в Україні отримали доступ. Водночас малодослідженими залишаються питання нацистської політики щодо інших категорій людей із захворюваннями та інвалідностями — осіб, які хворіли на інфекційні, зокрема венеричні, хвороби, немовлят і малолітніх дітей, які потребували особливого медичного та соціального догляду.

Виходячи з цього, завдання публікації полягає в тому, щоб ідентифікувати основні групи людей, яких знищували за медико-соціальними показниками на окупованій території України, охарактеризувати особливості підготовки та здійснення вбивств людей із захворюваннями різних категорій, виокремити аспекти, які потребують додаткового аналізу та вивчення.

Знищення пацієнтів психіатричних лікарень і відділень

Стрімкість просування німецьких військ, відсутність планів евакуації психіатричних лікувальних закладів, їхнього персоналу та пацієнтів призвели до того, що більша частина людей із психічними захворюваннями залишилася в лікарнях на окупованій території України, хоча певну кількість забрали родичі по домівках.

Від самого початку окупації політика стосовно пацієнтів характеризувалася певною концептуальною невизначеністю та відсутністю чіткої регламентації. На її реалізацію впливали расово-гігієнічні та евгенічні уявлення¹, поширені в

¹ Так, у 1920 р. адвокат і професор кримінального права Карл Біндінг та психіатр Альфред Гохе видали брошуру під назвою «Виправдання знищення життя, негідного життя. Його міра та його форма» (Binding, K., Hoche, A. Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Maß und ihre Form. Leipzig, 1920). У ній вони виступали за можливість застосування «евтаназії» для певних груп населення і характеризували, серед іншого, людей із психічними розладами й інвалідностями як «генетично небезпечних» та «економічний тягар для суспільства»

Німеччині та реалізовані в рамках «акції Т-4»². Додатковою конотацією цим уявленням надавав образ «ворога» — абсолютно дегуманізованих нацистською пропагандою представників народів Радянського Союзу [23]. Вагоме місце посідали також прагматичні мотиви: потреба у використанні приміщень психіатричних лікарень як місць розміщення німецьких військових частин або госпіталів; необхідність скорочення кількості «непотрібних їдців» (з огляду на гострий дефіцит продовольства, штучний голод у містах [24, С. 277—325; 25—26; 27, С. 185—195; 28, С. 183—200; 29], розподіл продовольства мусив мати суто раціональний, із погляду окупаційної влади, характер, який практично не залишав шанси на достатнє харчування пацієнтів психіатричних лікарень).

Певне значення під час ухвалення рішення про подальшу долю людей із психічними розладами мала також тяжкість захворювання. Так, у звіті про інспектування тилового району групи армій «Б» і, зокрема, про ситуацію в психіатричній лікарні у Сватовому Ворошиловградській області, зазначалося, що серед 500 пацієнтів лікарні 200 були «хворі на ідіотизм». Остаточне рішення щодо подальшої їхньої долі мав ухвалити командувач тилловим районом групи армій «Б» [28, С. 275—276]. Діагноз пацієнтів міг також впливати на динаміку вбивств: як правило, у першу чергу вбивали важкохворих пацієнтів.

Ключову роль в організації вбивства пацієнтів на окупованій території відігравали оперативні та особливі команди поліції безпеки і СД (Einsatz- та Sonderkommando). Безпосередню участь у знищенні людей із психічними розладами у низці випадків брали й частини вермахту. Військове командування, місцеві комендатури виділяли військовослужбовців для конвоювання та охорони пацієнтів, а також автомобілі для їх транспортування з лікарень до місць вбивств³. Мали місце випадки, коли німецькі військовослужбовці брали участь у розстрілах⁴. До конвоювання людей із психічними розладами, охорони місць розстрілу залучалися місцеві поліцейські, що також, як доводить приклад Полтавської психіатричної лікарні, могли брати участь у вбивствах⁵.

У низці випадків встановити винних у вбивствах так і не вдалося. Незважаючи на певні слідчі заходи, виявилось неможливим визначити учасників розстрілу восени 1941 року близько 1000 пацієнтів Херсонської психіатричної лікарні⁶ та 435 — Харківської обласної психіатричної лікарні (с. Стрільча) [2, С. 321—324].

Досить складно, з огляду на неповноту або брак даних, визначити ступінь впливу на долю пацієнтів створених окупаційними властями для часткового регулювання окремих сфер життєдіяльності місцевого населення допоміжних

² Термін, який вживався для позначення вбивства понад 70 000 людей з фізичними та психічними вадами в нацистській Німеччині, складова частина нацистської політики «евтаназії», жертвами котрої до 1945 р. стали до 300 тис осіб у Німеччині та в окупованій Європі.

³ Bundesarchiv, Ludwigsburg (далі — BAL). В 162/25761. Bl. 1452, 1674.

⁴ BAL. В 162/25761. Bl. 32.

⁵ Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській обл. (далі — АУСБУ ПО), м. Полтава. Спр. 17547. 49 арк.

⁶ BAL. В162/25761; Ibid. В162/25762; Ibid. В162/27950.

управлінських структур — районних і міських управ. До компетенції їх структурних підрозділів — відділів охорони здоров'я — належали питання, пов'язані з визнанням людини такою, що має психічне захворювання, і направленням її до психіатричного закладу вже в період окупації⁷. Очевидно, що брак можливостей для місцевої влади утримувати установи, в яких перебували пацієнти, прискорював їх загибель.

Досить складним з юридичної та морально-етичної точки зору є питання про ступінь відповідальності персоналу лікарень за вбивство людей із психічними розладами. Радянські суди констатували, що фактична співучасть керівництва лікарень проявлялася у приховуванні інформації і від персоналу, і від самих пацієнтів про заплановане знищення. Німецький суд під час розслідування вбивства пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні виокремив низку потенційних способів порятунку життя пацієнтів, до яких міг вдатися персонал у разі отримання інформації про заплановану акцію знищення: «...переховування хворих, сприяння втечі, інформування родичів, а також місцевого населення...»⁸. Водночас навряд чи слід переоцінювати можливості сприяння пацієнтам з огляду на обмеженість засобів в населення і персоналу лікарень та особливо жорстокий характер нацистського окупаційного режиму на території СРСР.

Переважну більшість пацієнтів психіатричних лікарень на території України було вбито протягом осені 1941 — літа 1942 рр. Вбивства здійснювали здебільшого в кілька етапів, у деяких випадках було страчено в першу чергу євреїв [30, С. 213; 31, С. 46; 32, С. 82]. Виявлення пацієнтів-євреїв здійснювали не лише в психіатричних лікарнях. Так, у листопаді 1941 року на лікуванні в Полтавській міській лікарні перебувало 2 євреї з діагнозом «старечий психоз шизофренія»⁹. У «Книзі скорботи» по Полтавській області немає даних про загибель цих осіб [33]. Проте з огляду на зафіксовану в документах окупаційного часу їхню національність, медичний діагноз, а також те, що їх виявили вже в перші місяці окупації, можна припустити, що окупацію вони не пережили.

Крім пацієнтів, що утримувалися в спеціалізованих психіатричних лікарнях, знищенню піддавалися також і пацієнти психіатричних відділень, які діяли при великих міських лікарнях перед окупацією або ж були відкриті вже під час неї, зокрема в Сталіно¹⁰, Макіївці¹¹, Маріуполі¹², Чернігові¹³.

⁷ Державний архів Чернігівської обл., відділ у Ніжині (далі — ДАЧО-Ніжин). Ф. 4394. Оп. 1. Спр. 1. 223 арк.

⁸ ВАЛ. В162/14472. Вл. 237.

⁹ Державний архів Полтавської обл. (далі — ДАПО), м. Полтава. Ф. Р. 2293. Оп. 1. Спр. 36. 9 арк.

¹⁰ ВАЛ. В162/1573. Вл. 177—180. У документах окупаційного періоду можна зустріти також назву, яку місто носило до 1924 р. — Юзівка (в 1924—1961 рр. — Сталіно, нині — Донецьк).

¹¹ Державний архів Донецької обл. (далі — ДАДО), м. Донецьк. Ф. Р-1838. Оп. 1. Спр. 7. 44 арк.

¹² ВАЛ. В162/4927. Вл. 270.

¹³ Ibid. В162/7671. Вл. 68.

Універсального алгоритму знищення людей із психічними розладами не було, воно варіювалося і за способом, і за часом. Вбивство пацієнтів здебільшого здійснювали шляхом розстрілів поблизу задалегідь підготовлених могил, протитанкових ровів, ярів, отруєння газом в автомобілях-«душогубках». Практикувалося також отруєння шляхом введення великих доз медичних препаратів або отрути¹⁴. Знищення пацієнтів здійснювалося без їх диференціації за статевою ознакою. У тих випадках, коли в лікарні перебували також і діти, їх вбивали разом із дорослими¹⁵ або ж, як це було з дітьми — пацієнтами психіатричної лікарні в Києві — перед розстрілом дорослих¹⁶.

Як основний мотив для транспортування пацієнтів із лікарень до місць страти наводилася можливість забезпечення нібито кращих умов проживання та харчування в інших медичних закладах¹⁷. Серед пацієнтів психіатричних закладів були хворі з різними діагнозами: невиліковні, хворі, які потребували стаціонарного лікування лише в періоди загострення, неврологічні пацієнти тощо. Так, за оцінкою лікарки Полтавської психіатричної лікарні Марченко, з загальної кількості вбитих пацієнтів близько 20 % мали надію на поліпшення стану і навіть повне одужання¹⁸.

Джерела засвідчують, що серед пацієнтів були такі, хто усвідомлював смертельну небезпеку і намагався врятувати собі життя¹⁹. Факт усвідомлення частиною пацієнтів смертельної загрози перед стратою під час повоєнних судових процесів у Німеччині слугував кваліфікуючою обставиною, що вказувала на заподіяння жертвам особливих додаткових мук і страждань.

Значна кількість пацієнтів психіатричних лікарень померла внаслідок виснаження, спричиненого скороченням норм харчування. Мали місце також випадки страт осіб із психічними хворобами та нервовими розладами, яких було виявлено поза системою спеціалізованих медичних установ²⁰. Життя в умовах війни та окупації часто супроводжувалося психічними розладами, які могли призводити до суїцидів. Мали місце випадки, коли місцеві жителі, які зазнали душевних потрясінь воєнного часу, викидалися з верхніх поверхів будинків, вішалися, топилися,

¹⁴ Ibid. B162/25761. Bl. 102.

¹⁵ Ibid. B162/3771. Bl. 573; Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/Abteilung Rheinland, Duisburg (далі — LA NRW). Gerichte Rep. 456-2204. Band. 1. Bl. 27.

¹⁶ BAL. B162/1553. Bl. 9; Ibid. B162/27948. Bl. 1134.

¹⁷ Ibid. B162/18184. Bl. 91; Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Ludwigsburg. GA 9-31/507. Bl. 5—6; United States Holocaust Memorial Museum Archives (далі — USHMM), RG-22.002 (Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), г. Москва). Ф. Р-7021. Оп. 65. Д. 5. Л. 88. Автор висловлює щире вдячність науковому співробітнику Меморіального музею Голокосту у США (Вашингтон) доктору Вадиму Альтскану за сприяння в отриманні доступу до цього та іншого джерел із фондів USHMM; Нова Україна (*Харків*). 1941.11 груд.

¹⁸ АУСБУ-ПО. Спр. 18168. Арк. 57; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 11. Спр. 1412. Т. 5. 35 арк.

¹⁹ BAL. B162/7671. Bl. 67; Ibid. B162/14472. Bl. 89.

²⁰ BAL. B162/7901. Bl. 146; ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1075. 253—254 арк.

кидалися під потяг²¹. Нелюдські умови утримання радянських військовополонених у таборах на окупованій території, особливо взимку 1941/42 року, мали наслідком надзвичайно високий рівень смертності, випадки порушення психічного стану військовополонених. Це проявлялося, зокрема, у випадках канібалізму [34, С. 155], які каралися смертю²². З урахуванням вищезначених факторів можна констатувати, що кількість людей із психічними розладами, які загинули під час окупації, була дещо більшою, ніж власне кількість вбитих під час масових акцій знищення пацієнтів психіатричних лікарень і відділень.

Хворі на інфекційні захворювання. Доля венерично хворих жінок

Серйозною проблемою для населення на окупованій території стали інфекційні захворювання. Їх поширенню сприяло руйнування системи охорони здоров'я, дефіцит медикаментів, кваліфікованих кадрів, катастрофічне погіршення санітарних умов. Особливо гострою була ситуація із захворюваністю на черевний і поворотний тиф, що викликало занепокоєння з боку окупаційних властей.

Крім суто поліцейських заходів, спрямованих на мінімізацію загрози інфікування солдатів вермахту (зокрема, заборона на спільне відвідування німецькими військовослужбовцями та місцевим населенням кінотеатрів і театрів²³), використовували також і санітарні заходи з профілактики тифу²⁴. У деяких випадках людей, хворих на інфекційні хвороби, спрямовували для лікування у стаціонарних умовах²⁵. В цілому ж внаслідок відсутності ліків, кваліфікованої медичної допомоги для цивільного населення інфекційні хвороби часто призводили до летального кінця.

У низці випадків мало місце вбивство осіб хворих на тиф або навіть із підозрою на тиф: так, наприкінці осені 1942 р. з метою запобігання «поширенню епідемії» було розстріляно 30—40 осіб, яких утримували у в'язниці м. Кривий Ріг (при цьому жодного медичного огляду ув'язнених не проводилося)²⁶. З цією ж метою взимку 1942/43 р. було вбито принаймні 6 в'язнів у Чернігівській тюрмі [35, С. 449, 451], які захворіли на тиф; у січні 1943 р. у Сталіно розстріляно 10—12 тифозних хворих²⁷. Відбір та подальше вбивство в'язнів, хворих на інфек-

²¹ ВАР. В162/19267. Вл. 160; Інтерв'ю із Смальком І.А., 1925 р. н. (м. Донецьк, 23 жовтня 2004 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*.

²² ВАР, В162/8675, Вл. 20.

²³ *Ibid.* В162/7174, Вл. 118.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-3031. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 36; там само. Ф. Р-4364. Оп. 1. Спр. 28. 48—49 арк.; ДАЧО-відділ Ніжин. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 44. 64—67, 114, 122 арк.; Донецький вестник. 1942. 16 апр.; там само. 1942. 18 сент.; Нова Україна (щоденне видання). 1942. 19 черв.; Нове життя (*Ворошиловград*). 1942. 18 вер.

²⁵ Інтерв'ю із Саенко-Полончук М.І., 1925 р. н. (м. Донецьк, 15 січня 2005 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*.

²⁶ ВАР. В162/7174. Вл. 51—53; *Ibid.* В162/3885. Вл. 145—146.

²⁷ *Ibid.* В162/4928. Вл. 716.

ційні хвороби, були зумовлені, очевидно, суто утилітарними міркуваннями — браком можливостей для лікування та «зручною» нагодою розвантажити переповнені в'язниці. У деяких випадках мали місце вбивства інфекційних хворих і з іншими діагнозами: так, у Чернігівській в'язниці було розстріляно дитину, хвору на дифтерію [35, С. 449].

Деякі сотень хворих на туберкульоз осіб з числа депортованих на примусові роботи до Німеччини громадян СРСР, у тому числі із України, були вбиті в психіатричній лікарні Гадамар [36; 37, С. 74—79]. Хворих на інфекційні хвороби остарбайтерів відокремлювали в таборах і утримували в ізольованих приміщеннях без медичного догляду і медикаментів, за умови різкого скорочення раціону харчування, що призводило до смерті більшості з них [36, С. 259; 38, С. 141].

Масштабність театру бойових дій, зтяжний характер війни, дислокація військових частин і тилових структур у населених пунктах сприяли формуванню міжособистісних, зокрема й сексуальних, контактів місцевого населення і військовослужбовців вермахту. Можливості їхнього прояву, відповідно до настанов цивільної та військової влади, визначалися расово-ідеологічними моментами, мотивами воєнно-політичної безпеки, міркуваннями, пов'язаними з ризиком зростання кількості згвалтувань, поширення венеричних хвороб і гомосексуалізму [39, С. 128—129; 40, С. 248; 41, С. 266—267]. Мінімізація останнього була пов'язана зі створенням мережі солдатських і офіцерських борделів. З урахуванням реалій окупації робота в них для місцевих мешканок, які залишилися без засобів до існування, була вимушеним кроком [41, С. 267; 42, С. 219—226; 43, С. 700]. У низці випадків жінки були змушені йти на роботу в борделі, зважаючи на іншу альтернативу — депортацію на примусові роботи до Німеччини²⁸. Мали місце ситуації, коли до борделів спрямовували заарештованих або захоплених під час облав жінок [44, С. 162]. Водночас контакти сексуального характеру реалізовувалися і поза межами будинків терпимості. Їх встановленню сприяла, зокрема, катастрофічна ситуація з продовольчим забезпеченням, особливо у великих містах. Одним із способів забезпечення себе та членів своїх родин їжею для жінок стало співмешкання з окупантами, заняття побутовою проституцією²⁹.

Саме остання, як констатували німецькі спецслужби, стала одним із ключових факторів поширення венеричних хвороб на окупованій території [45, С. 577]. Джерелом інфекції для мешканців, а через них і для інших солдатів вермахту, були здебільшого німецькі та, ймовірно, також італійські вояки. З останніми, як зазначають очевидці нацистської окупації, міжособистісні контакти, зокрема й сексуального характеру, встановлювалися набагато простіше [46, С. 257—268].

Статистичні відомості про кількість випадків венеричних хвороб серед військовослужбовців окупаційних військ на території України мають спорадичний

²⁸ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 72. Д. 815. Л. 6—7.

²⁹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), м. Харків. Ф. П-2. Оп. 13. Спр. 17. 124—125 арк.; Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 37. 1 арк.

характер. Проте навіть уривчасті відомості дають певне уявлення про масштабність загрози. Так, згідно зі звітом відділу пропаганди «Сталіно» (Propaganda-Staffel Stalino) за липень 1943 р., кількість зафіксованих випадків венеричних хвороб серед особового складу 6-ї армії вермахту порівняно з попереднім місяцем зросла вдвічі (з 750 до 1500 випадків)³⁰. Виявлення та обслідування жінок з підозрою на венеричну хворобу проводилося, як правило, в лікарнях для цивільного населення, де були відповідні лікарі або відділення. Згідно з розпорядженням райхскомісара України Е. Коха «Про боротьбу зі статевими хворобами серед місцевого населення» від 25 липня 1942 р., на медичний персонал покладалося зобов'язання негайно інформувати відповідного гебітскомісара про кожний випадок виявлення статевої хвороби³¹. Схожим чином діяли лікарі і на решті окупованої території³². Згідно з приписами органів військової адміністрації, виданими ще на початку окупації, щодо осіб із хворобами венеричного характеру «необхідно використовувати примусове лікування до повного одужання» [16, С. 165]. Лікування венерично хворих передбачалося лише в стаціонарних умовах, приватна практика була заборонена³³.

В офіційному публічному просторі акцентувалася увага на необхідності лікування захворювань, що передаються статевим шляхом. При цьому зазначалося, що пацієнти з венеричними захворюваннями, так само як і хворі на туберкульоз, звільняються від плати за надання медичної допомоги³⁴ та забезпечуються всіма необхідними лікарськими засобами³⁵ (за визнанням самої окупаційної влади дефіцит медикаментів був серйозною перешкодою у справі лікування хвороб, що передавалися статевим шляхом³⁶). Акцент на безоплатності медичного обслуговування людей, хворих на інфекційні хвороби, наймовірніше, мав сприяти їх легшому виявленню. Мали місце випадки, коли з проханням «ізолювати» жінок, які хворіли на венеричні хвороби і, нібито, заразили німецьких солдатів, зверталися до влади самі місцеві мешканці, зокрема домоправителі³⁷.

З метою «ефективної та швидкої боротьби з венеричними та іншими інфекційними захворюваннями» у деяких містах було створено спеціальну медичну поліцію³⁸. До її завдань входило встановлення джерел інфекції, виявлення осіб із венеричними захворюваннями серед місцевого населення, направлення їх на

³⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі — ВА-МА). RH 20-6/301. Bl. 120. Загалом за період серпень 1939 — серпень 1943 рр. у німецьких збройних силах було зареєстровано 251689 випадків захворювання венеричними хворобами [47, S. 67].

³¹ Дніпропетровська газета. 1942. 7 серп.

³² ДАДО. Ф. Р-1870. Оп. 1. Спр. 1. 151 арк.

³³ Там само. 152 арк.

³⁴ Там само. Арк. 15.

³⁵ Донецкий вестник. 1943. 16 мая.

³⁶ ВА-МА. RH 22/206. Bl. 25

³⁷ ДАХО. Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 24. 1-2 арк.

³⁸ ВА-МА. RH 23/353. Bl. 53.

примусове лікування і, таким чином, запобігання поширенню цих захворювань. Для цих же цілей використовувалася і місцева поліція³⁹. У ситуаціях, коли внаслідок статевого контакту мало місце зараження німецького солдата, для затримання особи із венеричним захворюванням залучалася польова жандармерія⁴⁰.

Відомості про рівень захворюваності серед місцевого населення мають епізодичний характер. Так, станом на кінець 1942 р. в одній із лікарень Маріуполя перебувало близько 100 пацієнтів із венеричними захворюваннями, водночас передбачалося, що їх кількість буде збільшуватися⁴¹. Наявні джерела лише в поодиноких випадках містять вказівки на характер венеричних захворювань серед населення на окупованій території. Так, в Артемівську Сталінської обл. (нині Бахмут Донецької обл.) за період окупації було зареєстровано 222 випадки захворювань на сифіліс, 1508 на гонорею⁴². З огляду на проблеми з діагностуванням лікуванням цих хвороб в умовах окупації, часто приховування жінками з етичних міркувань і міркувань безпеки своїх діагнозів, очевидно, що запущені хвороби мали важкі і непоправні наслідки для здоров'я.

Доля людей із венеричними захворюваннями часто складалася надзвичайно трагічно. Навіть перебування в лікарні не давало гарантії того, що пацієнти, які знаходилися там, будуть захищені від подальших переслідувань. Наприклад, у червні 1942 р., згідно зі свідченнями головного лікаря Заводської лікарні Маріуполя Ю. Миквича, з неї забрали 10—12 осіб з венеричними захворюваннями і розстріляли⁴³. Про випадок розстрілу СД в Бердянську хворих на сифіліс пацієнтів однієї з лікарень згадує в своїх мемуарах один із відповідальних працівників Міністерства окупованих східних областей О. Бройтігам [48, С. 419]. Документи свідчать, що виявлені у Сталіно місцеві жителі із венеричними захворюваннями ізолювалися під охороною поліції в приміщеннях, непридатних для лікування, деякі з них були розстріляні⁴⁴.

Обставиною, що передбачала смертну кару, зокрема у зоні військової адміністрації та на території райхскомісаріату Україна, було зараження німецьких військовослужбовців або німецьких службовців «ненімецькою особою»⁴⁵. Подібного роду дії кваліфікувалися як «підрив бойового духу»⁴⁶. Це було причиною страти наприкінці серпня — на початку вересня 1943 р. в Києві двох доправлених з Полтави жінок, які заразили трипером чотирьох німецьких військовослуж-

³⁹ ДАХО. Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 37. 1 арк.

⁴⁰ ВЛ. В162/7174. Вл. 119; Ibid. В162/25761. Вл. 48.

⁴¹ ДАДО. Ф. Р-1871. Оп. 1. Спр. 2. 51 арк.

⁴² Историко-хронологическая справка гор. Артёмовска Сталинской области при немецкой оккупации за период с 31 октября 1941 г. по 5 сентября 1943 г. 10 марта 1949 г. Артёмовск. URL: http://www.fsb.ru/fsb/history/archival_material/Stalinskiy_process.htm (Федеральный архив службы безопасности России). (дата звернення: 29.11. 2021).

⁴³ ВЛ. В162/4927. Вл. 270

⁴⁴ АУСБУ ДО. Спр. 60090 в 8 т. Т. 3. 127 арк.

⁴⁵ Дніпропетровська газета. 1942. 7 серп.

⁴⁶ ВЛ. В162/4048. Вл. 81.

бовців⁴⁷. Обтяжливою обставиною було ухилення від примусового лікування, втеча з лікувальних закладів. Так, зокрема, у червні 1943 р. відповідно до наказу гарнізонного коменданта Сталіно підполковника Ленца було розстріляно 2 дівчат, які втекли з лікарні. Це покарання у наказі обґрунтовувався тим, що «вони займалися далі розпустою, незважаючи на заборону, при цьому заразили військових чинів, і таким чином становлять особливу небезпеку для громадськості»⁴⁸. Інформація про розстріл була опублікована в місцевій пресі. Це засвідчує бажання окупаційних властей, повідомляючи про покарання порушників приписів, справити залякуючий вплив на місцеве населення, що тим самим виконувало б превентивну функцію. Прийняття рішення про смертний вирок було в компетенції польових комендантів [49, С. 350], а також командування поліції безпеки та СД на місцях.

В окремих випадках, очевидно, розстрілювали не лише венерично хворих жінок, а й членів їхніх сімей. Так, влітку 1942 р. в Полтаві під час масової страти політ'язнів і кримінальних злочинців співробітниками СД було розстріляно жінку з двома маленькими дітьми. Як повідомляв один із свідків цього злочину, найімовірніше, вона була хвора на венеричну хворобу⁴⁹. Скоріш за все мали також місце випадки, коли німецькі солдати влаштовували самосуди над жінками, які заразили їх венеричними хворобами.

На території України мав місце принаймні один випадок масового розстрілу венерично хворих жінок (з двох, документально підтверджених на сьогоднішній момент⁵⁰): «для того, щоб унеможливити подальше поширення хвороб, навесні 1943 р. СД розстріляло 50 венерично хворих жінок в Маріуполі»⁵¹. 1967 р. органи юстиції Федеративної Республіки Німеччини розпочали досудове слідство за даним фактом, проте встановити винних у цьому злочині так і не вдалося⁵².

Можливо, що саме зараження венеричними хворобами і прагнення запобігти подальшому поширенню хвороби стали причиною страти восени 1943 р. понад 100 оголених молодих жінок у Бабиному Яру, про що згадували свідки окупації. За чутками, це були жінки з борделю [30, С. 212; 50, С. 368]. Загалом же ця, слабко представлена у джерелах і дуже чутлива з етичного боку, тема чекає на подальшу розробку.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1075. 153, 254-255, 361 арк. Автор висловлює щире вдячність старшій науковій співробітниці Інституту історії України НАН України к.і.н. Тетяні Пастушенко за можливість ознайомитися із цим джерелом.

⁴⁸ Донецький вестник. 1943. 27 июня.

⁴⁹ ВАР. В 162/4048. Вл. 145.

⁵⁰ Співробітник Центрального відомства управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування нацистських злочинів у Людвігсбургу (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg*) доктор Фолькер Піс під час бесіди автора з ним у квітні 2019 р. сказав, що наразі йому відомі тільки 2 документально підтверджені випадки масового розстрілу венерично хворих жінок на окупованій території Європи, один із них, зокрема, в Маріуполі; Tytarenko D. Op. cit. S. 263.

⁵¹ ВАР. В162/4919. Вл. 154.

⁵² Ibid. В162/4919. Вл. 192-194, 199; Ibid. В162/4924. Вл. 83-86; Ibid. В162/4925. Вл.122.

Доля пацієнтів будинків інвалідів та вихованців дитбудинків

Складним завданням в умовах окупації було соціальне забезпечення людей похилого віку, осіб з інвалідностями, дітей. Попри те, що структури органів місцевого самоврядування передбачали наявність відповідних відділів, обмеженість їхніх можливостей, повна залежність від окупаційної влади не сприяли розв'язанню проблем цієї категорії «непотрібних їдців». Показовим у цьому відношенні був приклад Харкова — в будинку для людей похилого віку утримувалося близько 400 осіб, у той час як кількість людей цієї категорії, що потребували допомоги, оцінювалася в 20 тис. осіб⁵³. В умовах окупації виплата пенсій мала символічний характер (так, у Харкові в червні 1943 р. її отримували лише 11,5 % зареєстрованих пенсіонерів) [51, С. 163]. За цих умов смертність від голоду серед пенсіонерів, у будинках інвалідів і дитячих будинках була вкрай високою.

Вбивства людей з інвалідностями та пацієнтів дитячих будинків здійснювалися як шляхом позбавлення їх харчування, так і шляхом розстрілів. Таку комбіновану тактику, зокрема, було застосовано по відношенню до 70 дітей і 8 «дорослих інвалідів», яких утримували в дитячому будинку на хуторі Домниця Березнянського р-ну Чернігівської обл. [52, С. 89—90], 85 пацієнтів інтернату для дітей-інвалідів на хуторі Суходіл Слово'яносербського р-ну Ворошиловградської обл.⁵⁴ У декількох випадках — зокрема, в «інтернаті для інвалідів» у селі Орлово Мелітопольського р-ну Запорізької обл.⁵⁵, в дитячій колонії в селі Преслав Приморського р-ну Запорізької обл. [53, С. 353—376], будинках інвалідів у селі Кривчик Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., хуторі Бакіївка Золотоніського р-ну Черкаської обл. [54, С. 285—312], — пацієнти були розстріляні. У випадку з пацієнтами будинку інвалідів в селищі Іллїрія Успенського р-ну Ворошиловградської обл. їх розстріл відбувся після того, як вони чрез знесилення, викликає голодом, не змогли покинути приміщення і вирушити до німецького тилу⁵⁶. Ймовірно, що у цьому випадку розстріл був наслідком не заздалегідь спланованого, спрямованого саме проти пацієнтів, а спонтанного, викликаного ситуацією відмови від евакуації в німецький тил, рішення під час відступу німецьких військ. Виявлення подібних і, очевидно, непоодиноких випадків, вимагає роботи із джерелами, що відкриті у обласних державних і відомчих архівах, зокрема з актами НДК і матеріалами судово-слідчих справ.

В умовах окупації значних масштабів набула смертність серед однієї з найуразливіших груп населення — немовлят. Вона була спричинена недостатнім харчуванням, поширенням інфекційних хвороб, відсутністю необхідних меди-

⁵³ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 548. 66 арк.

⁵⁴ USHMMA, RG-22.002 (ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 56. Д. 686. Л. 245—247.

⁵⁵ BAL. B162/1424. Bl. 32; Ibid. B162/1423. Bl. 214—255.

⁵⁶ USHMMA, RG-22.002 (ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 56. Д. 686. Л. 300.

каментів та належного медичного догляду, що відповідало ключовим принципам генерального плану «Ост» [55, С. 38].

Узагальнюючої статистики стосовно кількості загиблих дітей немає, проте навіть спорадичні факти дають уявлення про катастрофічність ситуації. Так, 1942 р. в Харкові з народжених 2199 дітей померло у віці до 1 року 1118, тобто понад 50 % [51, С. 306]. Адміністрація дитячих будинків висловлювала занепокоєння через скорочення і без того вкрай недостатніх норм харчування своїх вихованців⁵⁷. Не кращою була ситуація в багатьох дитячих будинках, де висока скученість дітей призводила до стрімкого поширення інфекційних захворювань і, як наслідок, до високої смертності. Зокрема, у Макіївці Сталінської обл. в період окупації функціонував притулок «Піклування», через який пройшло близько 600 дітей віком від півроку до 14 років. Після визволення міста було виявлено близько 300 тіл померлих від виснаження та хвороб дітей⁵⁸. Слід констатувати практично повну відсутність інтересу окупаційної влади в продовольчому та медичному забезпеченні малолітніх пацієнтів і вихованців.

Відкритим залишається питання про використання дітей на окупованій території як донорів для потреб німецьких госпіталів. Це призводило до високої смертності внаслідок спричиненого забором крові виснаження. На сьогоднішній момент німецьких документальних джерел, які б характеризували цей аспект, не виявлено⁵⁹. Водночас формування в населення, яке проживало на окупованій території, уявлення про примусовий забір крові як про одну з найбільших загроз⁶⁰, спогади дітей, у яких брали кров [56], дозволяє з певною увагою ставитися до цієї інформації, яка, щоправда, вимагає додаткової верифікації.

Радянські військовополонені: жертви інфекційних хвороб і медичних експериментів, «непотрібні їдці»

Нацистські злочини стосовно радянських військовополонених, що, як зазначають українські історики О.Є. Лисенко і Т.В. Пастушенко, були наближеними за своїми масштабами до Голокосту [57, С. 156], також потребують певної диференціації з огляду на роль медичного чинника. Це, стосується, зокрема, чисельних випадків вбивств (подекуди — понад половина транспорту) [58, С. 296—297] ще на маршах тих полонених, хто відставав внаслідок поранень, виснаження та хвороб. Сот-

⁵⁷ ДАХО. Ф. Р-3088. Оп. 1. Спр. 5. 68 арк.

⁵⁸ ДАДО. Ф. Р-1838. Оп. 1. Спр. 7. 44 г. арк.

⁵⁹ Це під час бесіди з автором на конференції в Берліні у травні 2017 р. зазначив відомий німецький дослідник нацистської окупаційної політики на території СРСР доктор Андрій Ангрік.

⁶⁰ Інтерв'ю із Рогозом Б.В., 1933 р. н. (м. Донецьк, 12 лютого 2005 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*; Інтерв'ю із Фурсовим Є.М., 1927 р. н. (м. Донецьк, 9 квітня 2005 р. Транскрибований аудіозапис). *Особистий архів автора*.

ні тисяч радянських військовополонених померли від виснаження, поранень та інфекційних хвороб вже у таборах, особливо восени 1941 — навесні 1942 рр. [28, С. 217—230; 34; 58]. Частина хворих на інфекційні хвороби, зокрема на висипний тиф, осіб, що були визнані «невеликовно хворими» [59, С. 174] була розстріляна або спалена в бараках у таборах для полонених в окупованих областях чи вже на території Третього Райху [58, С. 560—563]. Численними також були випадки розстрілів радянських полонених, нездатних до роботи внаслідок виснаження від голоду, поранень, інвалідностей чи хвороб. Маловивченим аспектом є медичні експерименти над радянськими військовополоненими, зокрема пов'язані із випробуванням способів боротьби з інфекційними хворобами [60, С. 162—169]. У низці випадків ці експерименти мали наслідком фактично стовідсоткову летальність — так, зокрема, в 1941 р. керівник інституту військово-судової медицини військово-медичної академії доктор Г. Паннінг за підтримки командування 6-ї армії та за допомоги командира зондеркоманди 4а Блобеля, що відбирав полонених, проводив експерименти з вивчення дії на людський організм розривних куль [61, С. 82]. Медичні експерименти, які здебільшого призводили до летальних наслідків, проводилися над радянськими полоненими також і в нацистських концтаборах в окупованій Європі.

Проблеми та перспективи вивчення теми

Під час вивчення зазначеної у назві проблематики слід визнати, що далеко не всі випадки вбивств людей із захворюваннями та інвалідностями, зокрема окремих осіб або невеликих груп, були зафіксовані і задокументовані одночасно радянською та німецькою сторонами⁶¹. Виходячи з цього, інформацію подібного роду важко верифікувати а, отже, виявлення місць такого роду злочинів, поховання їх жертв є надзвичайно складною проблемою. Використання усноїсторичних матеріалів стає не дуже перспективним через смерть переважної більшості свідків нацистської окупації. Необхідно також брати до уваги як злочини, скоєні на території України, так і випадки вбивства жителів України — людей із захворюваннями та інвалідностями — за її межами. Так, із числа депортованих до Німеччини на примусові роботи понад 5 млн радянських громадян, кілька сотень (можливо і тисяч) осіб, зокрема й родом з України, які страждали від психічних розладів, інфекційних хвороб, зокрема туберкульозу, було знищено в німецьких лікарнях у рамках «децентралізованої евтаназії»⁶². Ускладнює встановлення чисельності жителів України,

⁶¹ Так, наприклад, у 1970 р. один із колишніх німецьких військовослужбовців засвідчив, що був очевидцем знищення невеликої групи чоловіків і жінок поблизу Білої Церкви. На підставі зроблених ним спостережень за поведінкою членів цієї групи, найімовірніше, йшлося про душевнохворих. Однак верифікувати цю інформацію так і не вдалося (BAL. В 162/9300. ВІ. 3-4).

⁶² Показово, що на одному з інформаційних стендів Меморіалу жертвам нацистських «евтаназій»-убивств (Берлін, Тіргартенштрассе, 4) міститься докладна інформація про депортованого до Німеччини на примусові роботи уродженця України, направленого через наявний у нього туберкульоз до однієї з лікарень, в якій здійснювалися вбивства хворих пацієнтів. Die nationalsozialistischen «Euthanasie»-Morde. Opferbiografien. Grigorij Schamrizkij (1889—1945). <https://www.t4-denkmal.de/Grigorij-Schamrizkij>

які стали жертвами нацистської політики, також та обставина, що в лікарняних актах вони могли позначатися і як українці (за аналогією із жителями інших радянських республік — насамперед росіянами та білорусами), і як оstarбайтери⁶³.

Необхідно враховувати також і евакуйованих мешканців України, які згодом могли опинитися на окупованій території та зазнати знищення або загрози знищення⁶⁴. Вони також мають бути включені до українського мартирологу жертв нацистської політики щодо людей із захворюваннями та інвалідностями.

Трагічні події, що відбуваються на сході Європи, в Україні, суттєво ускладнюють дослідження доль різних категорій жертв нацистських злочинів. Зміщення акценту в історичних дослідженнях на інші теми, ідеологізація та інструменталізація теми війни, розрив через воєнно-політичну ситуацію наукових контактів фахівців з історії Другої світової війни на пострадянському просторі, і, отже, кардинальне скорочення можливостей для обміну інформацією та наукових дискусій, фактична недоступність для українських дослідників з 2014 р. державних і відомчих архівів у Донецькій та Луганській областях, а також російських архівів, втрата внаслідок бойових дій фондів низки архівів і музеїв, колосальні міграційні процеси населення і смерть останніх свідків — носіїв пам'яті про трагедії ХХ ст. на місцях, проблеми фінансування досліджень і належного утримання місць пам'яті є величезним викликом для дослідників цієї проблематики.

* * *

Знищення людей із захворюваннями та інвалідностями на окупованій території СРСР і, зокрема, України, було не лише результатом впливу нацистської ідеології, що дегуманізувала ці категорії. Воно стало також і додатковим воєнним заходом, реалізація якого забезпечувала потреби вермахту в приміщеннях і продовольчому постачанні, перешкоджало (у випадку з інфекційними хворими) завданню шкоди боєздатності військ. Ключову роль у вбивстві різних категорій хворих відігравали оперативні групи поліції безпеки та СД. Тією чи іншою мірою участь у вбивствах людей із захворюваннями брали вермахт, польова жандармерія, таємна польова поліція, місцева поліція, а також органи місцевого самоврядування.

⁶³ Це, зокрема, засвідчує лист автору керівниці робочої групи «Нацистська — психіатрія Алцей/Райн-Гессен» Ренати Розенау. *Особистий архів автора*.

⁶⁴ Так, зокрема, дядько автора (1937—2022), уродженець Сталінської (Донецької) обл., який хворів на кістковий туберкульоз і станом на 22 червня 1941 р. знаходився у санаторії у Криму, восени 1941 р. у числі малолітніх пацієнтів кількох кримських санаторіїв був евакуйований на Кавказ до Теберди. Влітку 1942 р. вона була окупована нацистами. 54 дітей-євреїв, які перебували на лікуванні, а також 285 співробітників санаторіїв і членів їхніх родин, євреїв за національністю, знищили, частина дітей померла від недоїдання та недостатнього медичного догляду (ВАЛ. В 162/1288. Вл. 1309-1365; Ibid. В 162/7233; ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 17. Д. 7). Багато з тих, хто вижив, зазнав глибокої моральної травми, яка супроводжувала їх усе життя (інтерв'ю із Галумовим К.С., 1937 р. н. (м. Донецьк, 9 травня 2016 р.). *Особистий архів автора*.

Наявні на сьогоднішній момент відомості дають змогу констатувати, що в період нацистської окупації на території України були розстріляні, отруєні у «душогубках» або шляхом введення смертельних ін'єкцій, померли внаслідок політики штучного голоду щонайменше 9 тисяч пацієнтів психіатричних лікарень і відділень. Вони наймовірніше були найчисленнішою категорією жертв із числа хворих та людей з інвалідністю (йдеться про категорію цивільних жертв). Було знищено також кілька сотень (тисяч?) людей із інфекційними захворюваннями — переважно хворих на тиф і туберкульоз, а також жінок, хворих на венеричні хвороби.

Скоріш за все в діапазоні від кількох сотень до кількох тисяч обчислюється кількість загиблих пацієнтів будинків інвалідів, інтернатів і дитячих будинків. Унаслідок цілеспрямованого обмеження медичної допомоги, відсутності належних медико-санітарних умов, виснаження, спричиненого голодом, примусового забору крові для потреб госпіталів (медичних експериментів?), померли тисячі немовлят і дітей, яких утримували в дитячих будинках і притулках.

Відкритим залишається питання про кількість радянських військовополонених, які загинули під час транспортування до таборів внаслідок знесилення чи поранень, були вбиті в таборах внаслідок наявних в них інфекційних захворювань, поранень чи інвалідностей. Очевидно, що масштаби цієї трагедії навряд чи можна буде коли-небудь оцінити в статистичному вимірі.

Подальша ідентифікація місць скоєння нацистських злочинів, жертвами яких ставали люди із різного роду захворюваннями та інвалідностями, встановлення обставин їхнього знищення, персональних даних можливі на основі вивчення матеріалів регіональних архівів, архівів Служби безпеки України, зарубіжних, передусім німецьких, архівосховищ. Вивчення цього питання потребує висвітлення також таких аспектів, як: стратегії виживання і порятунку людей із захворюваннями та інвалідностями, які підлягали знищенню; позиція міських та районних управ, реакція місцевого населення щодо вбивства людей цих категорій; схожість і відмінності політики по відношенню до людей із захворюваннями та інвалідностями (як цивільних, так і військовополонених) у зонах військової і цивільної адміністрацій; порівняльний аналіз радянських і зарубіжних практик переслідування нацистських злочинців і колабораціоністів, механізм взаємодії радянської і німецької юстиції у справах про вбивства людей із захворюваннями; особливості реалізації політики пам'яті щодо загиблих під час нацистської окупації людей із захворюваннями та інвалідностями. Усе це передбачає нові дослідницькі зусилля як українських, так і зарубіжних істориків. Адже історія злочинів нацизму має й надалі залишатися у фокусі історичних досліджень і суспільної уваги, щоб уникнути як їхнього повторення, так і політичної інструменталізації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Sudebnyj process o zverstvax nemecko-fashistskix захватчиков на территории гор. Khar'kova i Khar'kovskoj oblasti v period ikh vremennoj okkupacii. Moscow: OGIZ, Gospolitizdat, 1943 [in Russian].
[Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. 94 с.].
2. Dokumenty obvinyajut. Sbornik dokumentov o chudovishhnykh prestupleniyakh nemecko-fashistskikh захватчиков на советской территории. Вып. II. Moscow: OGIZ, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1945 [in Russian].
[Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Вып. II. Москва: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1945. 392 с.].
3. Nyurnbergskij process. Sbornik materialov: v 2 t. / pod. red. K.P. Gorshenina (gl. red.). Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1951-1952. [in Russian].
[Нюрнбергский процесс. Сборник материалов : в 2 т. / под. ред. К.П. Горшенина (гл. ред.). Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951-1952.].
4. Nyurnbergskij process. Sbornik materialov: v 7 t. / pod obshh. red. R.A. Rudenko. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1958 [in Russian].
[Нюрнбергский процесс. Сборник материалов: в 7 т. / под общ. ред. Р.А. Руденко. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958].
5. Fedotov, D. D. O gibeli dushevnobol'nykh на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Velikoj Otechestvennoj vojny. *Voprosy social'noj i klinicheskoy psixonevrologii*. 1965. T. 12. S. 443—459 [in Russian].
[Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны. *Вопросы социальной и клинической психоневрологии*. 1965. Т. 12. С. 443—459].
6. Nimets'ko-fashysts'kyj okupatsijnyj rezhym на Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSSR, 1963 [in Ukrainian].
[Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 487 с.].
7. Bubenov M.S. Belaya bereza. Moscow: Goslitizdat, 1953 [in Russian].
[Бубеннов М.С. Белая береза. Москва: Гослитиздат, 1953. 485 с.].
8. Kuznesov, A. Babij Yar. Roman-dokument. Moscow: Sovetskij pisatel'; Olimp, 1991 [in Russian].
[Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. Москва: Советский писатель; Олимп, 1991. 343 с.].
9. Proskurin P. Sud'ba. Moscow: Sovetskij pisatel', 1972.
[Проскурин П. Судьба. Москва: Советский писатель, 1972. 445 с.].
10. Klee E. «Euthanasie» im NS-Staat: die „Vernichtung lebensunwerten Lebens”. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1983.
11. Aussonderung und Tod: die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren/ Götz A., Hamann M., Friedemann P., Preissler G. Berlin: Rotbuch Verlag, 1985.
12. Krausnick, H. Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938-1942. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1985.
13. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psihiatriya pri nacizme: ubijstva dushevnobol'nyx на временно оккупированных территориях СССР. *Psihichne zdorov'ya*. 2012. № 1. S. 88-92. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> [in Russian].

- [Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. *Психичне здоров'я*. 2012. № 1. С. 88-92. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> (дата звернення 10.09.2022)].
14. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psihiatriya pri nacizme: rasstrel nemeckimi okkupantami pacientov Saburovoj dachi. *Psibichne zdorov'ya*. 2012. № 4. S. 109—115. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm> [in Russian].
[Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. *Психичне здоров'я*. 2012. № 4. С. 109—115. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm> (дата звернення 15.10.2022)].
 15. Plenkov O.Yu. Tajny Tret'ego Rejkha. Raj dlya nemcev. Moscow: ZAO «OLMA Media Grupp», 2010 [in Russian].
[Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха. Рай для немцев. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. 480 с.].
 16. Zhizn' v okkupacii. Vinickaia oblast'. 1941—1944 gg. / [sost. V. Yu. Vasil'ev, R. Yu. Podkur, S.D. Gal'chak, D. Bajrau, A. Vajner]. Moscow: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), 2010 [in Russian].
[Жизнь в оккупации. Виницкая область. 1941—1944 гг. / [сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.].
 17. Tytarenko, D. Medizinische Betreuung und nationalsozialistische Krankenmorde in der Ukraine unter der deutschen Okkupation. *Diskriminiert-vernichtet-vergessen*. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917-1991 / Hrsg. von A. Friedman und R. Hudemann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. S. 355-372 [in German].
 18. Hrinchenko H.H., Venher A.H. Masove znyschennia patsiiientiv Ihrens'koi psykiatrichnoi likarni vprodovzh 1941-43 rr.: tsyfry, liudy, doli. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V.N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy*. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky», Вип. 23. Kharkiv, 2016. S. 60-69 [in Ukrainian].
[Грінченко Г.Г., Венгер А.Г. Масове знищення пацієнтів Ігрєнської психіатричної лікарні впродовж 1941-43 рр.: цифри, люди, долі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України*. Українознавство: історичні та філософські науки», Вип. 23. Харків, 2016. С. 60-69].
 19. Mel'nichuk O.A. Vinnyts'ka psykiatrychna likarnia v chasy natsysts'koi okupatsii (1941-1944). *Materialy X Volyns'koi Vseukrains'koi istoryko-kraieznauchoi konferentsii (Zhytomyr, 16-17 lystopada 2018 r.)*. Zhytomyr: Polissia, 2018. S. 111-115 [in Ukrainian].
[Мельничук О.А. Вінницька психіатрична лікарня в часи нацистської окупації (1941-1944). *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16-17 листопада 2018 р.)*. Житомир: Полісся, 2018. С. 111-115].
 20. Penter, T. Vergessene Opfer von Mord und Missbrauch: Behindertenmorde unter deutscher Besatzungsherrschaft in der Ukraine (1941-1943) und ihre juristische Aufarbeitung in der Sowjetunion. *Journal of Modern European History*, 2019, Vol. 17 (3), 353-376.
 21. Tytarenko, D., Penter, T. Die Ermordung von Psychiatriepatienten in Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2020, 68, S. 455-481 [in German].
 22. Ukraina moderna. 2020. № 28. (Ne)potribni liudy: zlochyn, sud, (ne)pam'iat'. (Natsysts'ke nasyt'stvo schodo patsiiientiv psykiatrychnykh likaren', internativ dlia khvorykh ditej ta budynkiv invalidiv u konteksti povoiennykh sudiv ta memoriial'nykh praktyk) Україна модерна. 2020. № 28 [in Ukrainian].

- (Не)потрібні люди: злочин, суд, (не)пам'ять. (Нацистське насильство щодо пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів у контексті повоєнних судів та меморіальних практик).
23. Wette, W. Die Wehrmacht. Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002.
 24. Arnold, K.J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa». Berlin: Duncker&Humblot, 2004.
 25. Angrick, A. Das Beispiel Charkow: Massenmord unter deutscher Besatzung. *Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte* / hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit. München: Verlag C.N. Beck oHG, 2005. S. 117—124.
 26. Kunz, N. Das Beispiel Charkow. Eine Stadtbevölkerung als Opfer der deutschen Hungerstrategie 1941—42. *Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte* / hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit. München: Verlag C.N. Beck oHG, 2005. S. 136—144.
 27. Penter, T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag, 2010.
 28. Pohl, D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944. Frankfurt am Main: Fischer Verlag GmbH, 2011.
 29. Berkhoff, K. «Wir sollen verhungern, damit Platz für die Deutschen geschaffen wird». Hungersnöte in den ukrainischen Städten im Zweiten Weltkrieg. *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941—1944. Vernichtungskrieg, Reaktionen, Erinnerung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014. S. 54-75 [in German].
 30. Basic historical narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center. October 2018. Charity organisation «Charity Fund Babi Yar Holocaust Memorial». Kyiv, 2018. URL: <https://babynyar.org/storage/main/e0/ce/e0ced2fd93bcb8a9abbdeb5df828416f12fdac9eaf096d2766b54c989e86e48b.pdf> (дата звернення: 15.06.2024).
 31. Kruglov A.I. Khronika Kholokosta v Ukraine. Zaporozh'e: Prem'er, 2004 [in Russian]. [Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.]
 32. Poklykannia — likuvaty dushu. Narysy z istorii Kyivs'koi mis'koi klinichnoi psikhonevrolohichnoi likarni № 1 ta z istorii psykhiatrii mista Kyieva / Za zah. red. R.I. Nykyforuka. Kyiv: MVTs «Medinform», 2006 [in Ukrainian]. [Покаяння — лікувати душу. Нариси з історії Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1 та з історії психіатрії міста Києва / За заг. ред. Р.І. Никифорука. Київ: МВЦ «Медінформ», 2006. 298 с.]
 33. Knyha skorboty Ukrainy. Poltavs'ka oblast'. T. 1 / Hol. red. kol.: I.O. Herasymov (holova) ta in.; oblasna red. kol.: P.H. Shemet (holova redkolehii) ta in. Poltava: Poltavs'kyj literator, 2002 [in Ukrainian]. [Книга скорботи України. Полтавська область. Т. 1 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: П.Г. Шемет (голова редколегії) та ін. Полтава: Полтавський літератор, 2002].
 34. Streit, C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945, Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf, 1997.
 35. Chernihivschyna v roky natsysts'koi okupatsii: Dokumenty i materialy / Uporiadnyky: O.B. Kovalenko, R.Yu. Podkur, O.V. Lysenko. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M., 2013 [in Ukrainian]. [Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013].
 36. Kaufmann, H., Schulmeyer, K. Die polnischen und sowjetischen Zwangsarbeiter Hadamar. *Psychiatrie im Faschismus. Die Anstalt Hadamar 1933-1945* / D. Roer, D. Henkel (Hrsg.). Bonn: Psychiatrie-Verlag, 1986, S. 256—282.

37. Peschke, F.-E. Ausländische Patienten in Wiesloch. Schicksal und Geschichte der Zwangsarbeiter, Ostarbeiter, „Displaced Persons“ und „Heimatlosen Ausländer“ in der Heil und Pflanzungsanstalt, dem Mental Hospital, dem Psychiatrischen Landeskrankenhaus Wiesloch und dem Psychiatrischen Zentrum Nordbaden. Husum: Matthiesen Verlag, 2005. S. 74—79.
38. Fleßner, A. Die Volkskrankheit. Tuberkulisebekämpfung in der NS- und in der Besatzungszeit im Bezirk Oldenburg Bremen. Bielefeld: transcript Verlag, 2017.
39. Bartov, O. The Eastern Front, 1941-1945, German troops and the barbarisation of warfare. Oxford: Macmillan, 1985.
40. Müller, R. Liebe im Vernichtungskrieg. Geschlechtergeschichtliche Aspekte des Einsatzes deutscher Soldaten im Rußlandkrieg 1941-1944. *Politische Gewalt in der Moderne* / Hrsg. von F. Becker, T. Grobölting, A. Owzar, R. Schlögl. Münster: Aschendorff Verlag GmbH & Co.KG. 2003, S. 239-267.
41. Beck, B. Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939-1944. *Home/Front: the military, war, and gender in twentieth-century Germany* / Ed. by K. Hagemann and S. Schuler-Springorum. Oxford; New York: Berg, 2002, p. 255-273.
42. Mühlhäuser, R. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941-1945. Hamburg: Hamburger Edition, 2010 [in German].
43. Röger, M., Debruyne, E. From Control to Terror German Prostitution Policies in Eastern and Western European Territories during both World Wars. *Gender & History*, Vol. 28. No. 3 November 2016, p. 687-708.
44. Berkhoff, K. Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. Cambridge: The Belknap press of Harvard University Press, 2004.
45. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941-1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. A. Angrick, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, M. Cäppers (Hrsg.). Darmstadt: WBG, 2012.
46. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетел’ствувуть очеvidцы / Авт.-сост. D.N. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Сvit knigi, 2013 [in Russian].
[Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Сvit книги, 2013. 465 с.]
47. Seidler, F. Prostitution, Homosexualität Selbstverstümmelung. Probleme der Deutschen Sanitätsführung 1939-1945. Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1977.
48. Bräutigam, O. So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg: Holzner-Verlag, 1968.
49. Schulte, T.J. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia. Oxford, New York, Munich: Berg, 1989.
50. Babyn Yar: liudyna, vlada, istoriia. Dokumenty i materialy v 5 kn. Knyha 1. Kyiv: Zovnishn’otorhvydav Ukrainy, 2004 [in Ukrainian].
[Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали в 5 кн. Книга 1. Київ: Зовнішньоторгвидав України, 2004. 592 с.]
51. Skorobohatov A.V. Kharkiv u chasy nimets’koi okupatsii (1941-1943). Kharkiv: Prapor, 2004 [in Ukrainian].
[Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.]
52. Chernigovshhina v period Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.). Sbornik dokumentov i materialov. Kiiv: Politizdat, 1978. [in Russian].
[Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. Київ: Политиздат, 1978. 389 с.]
53. Penner, T. Vergessene Opfer von Mord und Missbrauch: Behindertenmorde unter deutscher Besatzungsherrschaft in der Ukraine (1941-1943) und ihre juristische Aufarbeitung in der Sowjetunion. S. 353-376 [in German].

54. Usach A., Dzhulaj D. Masovi vbyvstva liudej z invalidnistiu u rajkhskomisariati Ukraina, vesna 1943 roku: pryklady budynkiv invalidiv u Bakaivtsi ta Kryvchyku. *Ukraina moderna*. 2020. № 28. S. 285-312 [in Ukrainian].
[Усач А., Джулай Д. Масові вбивства людей з інвалідністю у райхскомісаріяті Україна, весна 1943 року: приклади будинків інвалідів у Бакаївці та Кривчику. *Україна модерна*. 2020. № 28. С. 285-312].
55. Dashichev V.I. Bankrotstvo strategii germanskogo fashizma: Istoricheskie ocherki. Dokumenty i materialy. V 2 t. Moscow: Nauka, 1973. T. 2 [in Russian].
[Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. В 2 т. Москва: Наука, 1973. Т. 2. 664 с.].
56. Reva A.I. Tragediya v Sokol'nikakh. Har'kov: Folio, 2002 [in Russian].
[Рева А.И. Трагедия в Сокольниках. Харьков: Фолио, 2002. 70 с.].
57. Lysenko O.Ye., Pastushenko T.V. Suchasnyj dyskurs Druhoi svitovoi vijny kriz' pryzmu publikatsij «Ukrains'koho istorychnoho zhurnalu» ostann'oho desiatylittia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 2017. № 6. S. 140-162 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140-162].
58. Hilger, A., Overmans, R., Polian, P. (Hg.). Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung Sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012.
59. Alekseev N.S. Zlodetyaniya i vozmezdie: Prestupleniya protiv chelovechestva. Moscow: Yurid. lit., 1986 [in Russian].
[Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие: Преступления против человечества. Москва: Юрид. лит., 1986. 400 с.].
60. Elsner G., Stuby G. Wehrmachtsmedizin und Militärjustiz. Sachverständige im Zweiten Weltkrieg: Beratende Ärzte und Gutachter für Kriegsgerichte der Wehrmacht. Hamburg: VSA-Verlag, 2012.
61. Streit C. Die Behandlung der verwundeten sowjetischen Kriegsgefangenen. Vernichtungskrieg. *Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* /H. Heer, K. Naumann (Hg.). Hamburg: Hamburger Edition, 1995. S. 78-91.

Надійшла / Received 09.10.2024

Dmytro TYTARENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History,
Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine)
titarenko_tit@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

MURDERS OF PEOPLE WITH DISABILITIES
IN UKRAINE DURING THE NAZI OCCUPATION:
VICTIM GROUPS, PERPETRATORS
AND CIRCUMSTANCES OF EXTERMINATION

The purpose: to analyse the specifics of the policy of murder of people with diseases and disabilities during the Nazi occupation of Ukraine. The **objectives** of the article are as follows: to identify the main groups of people who were killed for medical-social reasons in the occupied territory of Ukraine, to characterise the peculiarities of the planning and execution of people with different

categories of diseases, to distinguish aspects that require further analysis and study. **The scientific contribution** lies in formulating the question of the German occupation authorities' attitude to people with diseases and disabilities, identifying the main groups of patients who were subjected to particularly severe persecution, and bringing to light a number of new sources from Ukrainian and foreign archives. **Conclusions.** It was found that at least 9,000 patients of psychiatric clinics, hundreds of people with infectious diseases, such as typhus, tuberculosis, venereal diseases, and the elderly with chronic diseases and disabilities, were victims of the Nazi crimes. Hundreds of Ukrainian civilians who became ill during their forced labour in Germany were killed in the course of the so-called "decentralised euthanasia". As a result of the reduced or deprived food supply, limited access to medical care, and worsening sanitary and epidemiological conditions, thousands of babies and young infants became victims of the occupation in orphanages and shelters. The Einsatz and Sonderkommando of the Security Police and the Security Service played a key role in the killings of people with diseases and disabilities in the occupied territory of Ukraine. The Wehrmacht, civilian and military administration, and German and Ukrainian police also took part in organising and sometimes carrying out the killings. In some cases, local medical personnel also assisted in the identification of people with diseases and the organisation of murders. **Perspectives** for further research include the use of materials from both Ukrainian and foreign central and regional archives, as well as internal archives and the consideration of local contexts. The following aspects require additional research: survival and rescue strategies for people with diseases and disabilities, the murders of Ukrainian citizens who suffered from psychoneurological or infectious diseases during forced labour in Germany, similarities and differences in the policies towards people with diseases and disabilities in different occupation zones, and the characteristics of post-war criminal prosecution of those responsible for the murders.

Keywords: *Nazi occupation, Einsatz- and Sonderkommando, Wehrmacht, medical personnel, patients of psychiatric clinics, people with disabilities, infectious diseases.*